

A költő és neje

Illyés Gyula Petőfi-értelmezései

Illyés életművében Petőfi neve sokszor előfordul. Jellemzően a 30-as évek tanulmányaiban, esszéiben, publicisztikájában hivatkozik rá, amikor Petőfi a „nép” poétikai reprezentációjáért és a politikai emancipációjáért folytatott küzdelem példáját jelentette nemcsak számára, hanem a népi mozgalom más képviselőinek is. Az életpálya későbbi szakaszában is gyakorta megjelenik a költőelőd. Természetesen nem poézise a vonzerő, hisz az avantgárdot is megjárta Illyés a modern költészet nyelvét beszélve. Petőfi alakja – némiképp absztrahálva, a történelmi konstellációból kiszabadítva – válik egy költő-értelmiségi szerep és magatartás mintájává: a közösség képviselőjét szimbolizálva.

Petőfiről alkotott képét legrészletesebben és legösszettebben az 1936-ban megjelent *Petőfiben* formázta meg.¹ Termékeny időszaka ez a pályának. Mint a monográfusok is kiemelik,² Illyés rövid idő alatt három jelentős prózai munkát publikált (*Oroszország*, 1934; *Puszták népe*, 1936), s közben teljes energiával vett részt az Új Szellemi Front vitáiban, illetve az annak elő- és utóregzéseként értékelhető publicisztikai csatározásokban. Mind a *Puszták népe*, mind a *Petőfi* egy aktuális politikai, társadalomtörténeti helyzetre reflektál, s azokra a kérdésekre válaszol, amelyeket az alakuló népi mozgalom céljai felvetnek: a társadalmi modernizáció és az alulsó társadalmi rétegekből származó értelmiségi lehetősége, szerepe, küldetése ebben a folyamatban.

A *Petőfi* megírásában több inspirációs erő hathatott. Egyfelől az a természetes azonosulás, amit a szülőföld, illetve a gyermekkor közös tája, vidéke adhatott. Emlékezetes sorok olvashatók a *Puszták népe* azon részében, amely a rádöbbenés izgalmát és feledhetetlen élményét örökíti meg. Petőfi azon a tájon élt diákkorában, amelyet ő is jól ismert: „Egy tavaszi reggel a küszöbön kuporogva, mohón és gyanútlanul olvastam egy testes könyvet, nagyanyám még a téli tollfosztások földerítésére kölcsönözte valami vándor kereskedőtől. Hirtelen forró bizsergés öntött el, kifejezhetetlen boldog kéj, nemcsak lelki, de testi is. A vér arcomba ömlött; föl kellett állnom. Azt olvastam, hogy Petőfi Sándor

évekig itt élt Sárszentlőrincen, itt járt gimnáziumba. Nem volt tévedés, elolvastam másodszer, harmadszer, tizedszer is. Nem Sárszenten, nem valamilyik Szentlőrincen... hanem itt, ebben a faluban járt, ott arra a jegenyék mögött...”³ Nem tudni, milyen könyvet olvasott a gyermek Illyés, de a századelőn már a kiterelvényesedett Petőfi-kultuszban népszerűsítő kiadványok is voltak. 1935-ben a felnőtt Illyés visszatért gyermekkori Petőfi-élménye színhelyére, hogy könyvet írjon a példaképnek tekintett költőről. „Ismeri a tájat, ahol Petőfi járt, ahol Uzd és Borjád között a négyökrös szekér ballagott, belép az ozorai kocsmá nagytermébe, ahol egykor lámpaláztól vörösen Petőfi Sándor legelőször tette a lábát színpadra. Személyes vonzalmat érez a témához, úgy érzi, több érdekessége, több köze van Petőfihez, mint más kortársaknak. Családjá történetében is megtalálja az egyberímelő mozzanatokat: apja éppúgy kocsmát bérel, mint Petőfié, éppúgy jóhiszeműsége, a rokoni kölcsön viszi a jégre, mint az öreg Petrovicsot, s mint ha még a két apa természetében, hajlamaiban is volna valami rokonság.”⁴

1935-ben Szabó Lőrinc felkérését elvállalva fogott neki a Petőfiről szóló könyv megírásának. A *Magyarország* szerkesztője egy népszerűsítő sorozatot tervezett a magyar klasszikusokról. A két hónap alatt elkészült könyvet azonban nem az Est-konzern, hanem a Nyugat kiadó vállalat jelentette meg.⁵ Illyés – mint írja – munkájához annyi szakirodalmat vitt magával, „amennyi egy távoli pusztára gyalogló utas irattáskájába belefér”.⁶ Hogy milyen források fértek bele az irattáskába, arról a könyv egy-egy elejtett szóval tudósít. Az életrajzhoz (egy félmondattal említett) Ferenczi Zoltán⁷ monográfiáját használta leginkább, valamint Horváth János könyvét.⁸ S vitt magával Petőfi-kötetet, s talán az úgyszintén megemlített Mikes Lajos-könyvet, amit a Szendrey Juliáról írott részekhez használt fel.⁹ Illyést – a konkrét felkérésen túl – inspirálhatta az is, hogy a számára példát és mintát jelentő Nyugat-körből többen is megírták Petőfi értelmezésüket.¹⁰ A legfontosabb két iránymutató tanulmány Ady *Petőfi nem alkuszik* és Babits *Petőfi és Arany* című írása. Igaz, ez két ellentétes irány, hisz Ady írásában „Petőfi istenül”, Babits pedig „nyárspolgárrá” fokozza le. Mindkét írás illeszkedik a századelő irodalmi kultuszképző erőfeszítéseibe és eredményeibe. Petőfi 1882-ben felállított szobra jelzi, hogy az addigi ellenszenvet, a személyiségével, költészetével kapcsolatos kérdőjelek, elutasítások idejétmúlttá váltak. Alakja, poétikája kanonizálódott. Ebben nagy szerepe volt annak a századvégi irodalomtörténeti „mozgalomnak”, amely sorra jelentette meg műveit s a Petőfiről szóló szakirodalmi munkákat.¹¹ A kanonizáció azonban sajátos módon, sajátos értékrend szerint következett be. Az alapot Gyulai Pál híres emlékbeszéde tette le, amely egy oppozíció mentén szólt Petőfiről és – az irodalomtörténet és irodalomtudat által is – hozzákapcsolt Aranyról: „Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvenél fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt, s inkább magában évdik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában,

erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny, s éppen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma.”¹² Ez a duális értékrend a személyiségjegyeket, mint a pozitivistá irodalomszemlélet szerint a műben leképződő s azt befolyásoló tulajdonságokat, állítja szembe. Miközben költészetük, „népiességük” forrásait, formáit is oppozíciós kapcsolatok írják le, mindkettejük költészetében a „nemzeti klasszicizmus” testesült meg – ahogy Horváth János *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése felé* című munkájában ezt később lefektette. Ezzel a képpel szakított Ady – címében is – provokatív írása, a *Petőfi nem alkuszik* (1910).

Ady cikke is épít a kanonizáció ismert formuláira, így Petőfi világirodalmi jelentőségére, az európai kultúrába való beletartozására: „Petőfi is tudott, mert Petőfi is tudott, szinte megsemmisülni nagyszerű valakik imádatában. Homér, Osszián, Shakespeare és Dickens, Tacitus és Dante ragyogtak, ha ő emlékezett reájuk. És fiatal volt, irgalmas és igazságtalan, tehát fényt tudott adni tizedrangú csillagoknak is. Béranger a magyaroknak akkor született, amikor Petőfi olvasott először Béranger-sort, s azért él ma is nekünk, mert Petőfi akarta.”¹³ (Ez a Béranger-értelmezés érvényesül Illyés könyvében is.) Ady azonban sajátos, metaforikus nyelvezettel kiemeli Petőfit a kanonizáció merev értékrendjéből, különöségét, egyediségét hangsúlyozva: „Gyermek: sohase fogom megérteni, hogy ezt a címet a felnőttek számára nem olyan kivételesen adják, mint az aranygyapjasrendet. Petőfire hiába keresnék az összes nagy szótárú nyelvekben több és nagyobb jelzőt: gyermek. Viszont nincs is e joggal megbíráható teremtésnek, világnak, életnek külön, istenibb produktuma, mint a gyermek. A gyermek az elevenség, az öröm, a jövőbe ható ígélet, a bilincsbe nem vert ember, az igazán igaz isten.”¹⁴ Ady a modernitás ízlését, világát jeleníti meg ebben az interpretációban. A Petőfi-portréba önmagát is belevetíti, különösen ami előde „hímvoltát” illeti: „Vágyas ember volt bizonyosan Petőfi, s egész bátorsággal állítom, hogy nemi kielégítetlensége nem kicsi mértékben szédítette a színpad felé.”¹⁵ Ez a „lélekelemző” modern férfikép ugyanakkor jól megfér azzal a múlt századi eredetű ellenszenvvel, amit Ady a „feleségek felesége” iránt táplált. Szendrey Júliában, az „erdődi George Sandban” a férfit tönkretevő, férfiasan emancipált szerepekbe vágyó vagy abban tetszelgő nőt írja le, a testileg is kielégíthetlent, s az asszonyt, aki nemcsak „megölte a szerelmet” férjében, hanem a halálba is behajszolta: „Petőfi azt kereste a házasságban, amitől – aminek még a gondolatától is – Szendrey Júlia menekült: egészséges, közönséges szomszédaink idilljét. Persze, hogy ilyen esetben minden Petőfi úgy lakol, mint a mienk, aki éppen Szendrey Júliában fedezi föl e nagy sorsprobléma megoldóját. Abban a Júliában, aki mikor először gondol arra, hogy Petőfi vezesse ki őt a kicsinyesség, csönd és unalom honából, csak a megszokástól retteg. Pillanatig sem iparkodik azzal tisztába jönni, hogy jól fog-e esni a petőfinőség testi konzekvenciája, amihez pedig volt talentuma, a testiséghez tudniillik. Naplójában kedve szerint tudott hazudni önmagának is, de Petőfiért még naplós áltatásokkal sem

volt eleinte túlságos kedve megerőltetni magát.”¹⁶ (Illyésnek Ady is példaképe volt, ebben a Szendrey Júlia-értelmezésben is.)

Ady sajátos Petőfi-képével ellentétes portrét rajzol meg Babits *Petőfi és Arany* portrépárosa. Babits a Gyulai által megteremtett beszédhez kapcsolódik, de az opposzió nála egyértelműbb értékrend. Ennek legnyilvánvalóbb megfogalmazása, amely egy axiomatikus metafora révén rögzült a magyar irodalmi tudatba: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”¹⁷ Babits a „magyar lélek” két típusát írja le ebben a metaforikus paradoxonban, tehát kétségbe vonja a Petőfi-kanonizáció alaptézisét, amely a költő megismételhetetlen különösségéről, költészetének eredetiségéről, egyéniségének szabálytalan voltáról szól. Babitsnak esztétikai érvei is vannak, amikor Petőfi verseit, költészetét leértékeli, nyilvánvalóvá téve kánonromboló szándékát, hogy a „fél-isten” szobrát ledöntse. Mindent tagad, amit a Petőfi-irodalom dicsér: „És mint egészséges lélek nem befele néz, önmagát kínosan vizsgálva, hanem kifelé, a benyomásokat várva. Voltaképp nem szubjektív költő. [...] Petőfi általában nem nagy művész... Kevés benne az alkotó, sokkal több a tükörszerű [...] Nyelve nem mutat egyéni színezetet, mint Aranyé. Látása nem oly sajátos.”¹⁸ Babits Petőfire irányuló indulatai, túlzásai és elfogult esztétikai fejtegetései, érvei Arany védelmében születnek, valójában azonban a nyugatos műveltség- és verseszmény, az „előkelő szenzibilitás”, az esztéticizmus poétikája szembeül a Nyugattal szembenálló, konzervatív és a kései nép-nemzeti irány Petőfi-epigonizmusával. És persze Adyval, az irodalmi modernizáció másik irányát mutató, bár Babits nyelviségétől erőteljesen eltérő, más nyelvet beszélő költővel és az irodalmi vetélytárssal. Akinek Petőfi-képét, az „Ady-iskolát” a tanulmány keményen bírálja is.

Illyés – aki egyaránt kötődött Adyhoz és Babitshoz – igyekezett elszakadni a példaképektől és egyéni képet formált Petőfiről. Ez nem a nyugatos idea és értékeszmény koordinátái között alakult portré. Sokkal inkább a népi mozgalom társadalomképe, műveltségesezménye, irodalomesztétikai képzei alakítják Petőfi-képét és költészetének értelmezését. A népi mozgalom céljai és a reformkor között vannak áthallások, hasonlóságok. A társadalmi modernizáció alapkérdésének tekintett földbirtokviszonyok rendezését, a parasztság földhöz juttatását követelő írók-költők az 1930-as években némiképp joggal vallhatták az „Új reformkor” képviselőinek magukat. S a hasonlóságot abban a tekintetben is helytállónak gondolták, hogy egy új kultúra megteremtését, a „népi”, paraszti kultúrára épülő nemzeti kultúra felépítését tekintették irányelvnek. Igaz, ezt lényegesen más gazdasági-történelmi dimenziókban gondolták megvalósíthatónak, mint a 19. század első felében elődeik. Az akkori reformkor eredményeként a polgárosodás átrendezte a társadalmi viszonyokat, s a század második felében a nemzeti liberalizmus szellemiségében formálódó kapitalizmus új tulajdon- és birtokviszonyokat hozott létre. S kialakult a modern világvárossá fejlődött Budapesten egy multikulturális közösség s ennek megfelelő sokszínű kultúra. Ebben pedig fontos szerepet játszott az a zsidó származású értelmiség,

amely az 1867-et követő nemzeti liberalizmus eszményiségének konstellációjában, az asszimiláció természetes folyamatában magyarrá vált, s amely jelentős kulturális pozíciókat birtokolt. A népi „reform mozgalom” tehát Petőfi koránál lényegesen bonyolultabb társadalmi-gazdasági kulturális viszonyok között határozhatta meg önmagát. Ez tükröződik Illyés Móricz Zsigmond 1932-es szerzői estjén elmondott szövegében is: „Ne feledjük, hogy nekünk ígértek legtöbbet. Petőfi Magyarországot és ráadásul az egész világot Athéntől Párizsig, térben és időben. // Kaptunk két bukott forradalmat és egy bukott Bizáncot, vásárolható erkölccsel és szellemmel és köréje egy kis középkort. Ennek helyére kell felrakni a mi világunkat, melynek első erkölcse – a munka.”¹⁹ Ez a társadalmi és szellemi szükség hívta elő a reformkor nagy költőjének rekanonizációját, olyan új portré megteremtését, amely a konzervatív – és részben modernista – ízlés- és eszme-rendszer ellentétében egy új, *nem népies, hanem népi* ideológia alapján konstituálódik. Olyan Petőfi-portré megteremtését, amely megalkotójának kultúra- és enteremtő szándékáról is tanúskodik. A kortárs kritikában Schöpflin Aladár²⁰ hívja fel a figyelmet, hogy Petőfiben Illyés önmagáról is szól, a társadalmi szerepet vállaló, magát ennek a szerepnek alárendelő magatartás veszélyeiről, buktatóiról.

A *Petőfi* műfaja nehezen definiálható. Illyés nem irodalomtörténeti szakmognóráfiát akart írni, hisz ahhoz néhány szakirodalom nem elegendő, másrészt a szövegben idézőjellel hivatkozott részekhez sincs megadva a forrás. Ugyanakkor megjelenik gyakran az az irodalom- és művelődéstörténeti háttér, amely értelmező szerephez jut mind Petőfi emberi, alkotói tevékenységét, mind verseinek filológiai, eszmetörténeti vagy biográfiai háttérét tekintve. Egy irodalomtörténeti és aktuál társadalompolitika történeti kontextusba helyezett, úgyszólván pozitivistá portrét rajzolt, legtöbbször ragaszkodva a biográfia történetiségéhez, hűségéhez, máskor a költői beleélés alapján. Margócsy István a *Petőfi* műfaji tisztázatlanságát, illetve sokrétűségét így interpretálja (kritikusan): „Illyés nem tisztázza, hogy tudományos értelemben vett (történelmi) életrajzot, irodalmi portrét, irodalomértelmező esszét vagy generális történelmi példázatot kíván-e nyújtani; mindvégig eldöntetlen marad, hogy a könyv mint vállalkozás egy ’valósághoz’ ragaszkodó történeti rekonstrukciót vagy pedig szépírói fikciót céloz-e meg; s nagyszabásúan kidolgozott retorikájával állandóan úgy él, hogy a műfaji kérdések feltevését eleve illegitimnek állítja be – mintha minden, amit elmesél, csak így lenne nemcsak hogy elmesélhető, hanem elképzelhető is; sőt, mintha minden, amit kimond, valóban így is történt volna, s a dolgok kizárólag éppen úgy függhetnének össze, ahogy itt prezentálva lettek.”²¹

A *Petőfi* egy életrajzot mond el, amelyre ráfűződnek a művek, illetve azok elemzése, értelmezése. Az életrajz felidéző konstrukciója irodalomtörténeti forrásokra támaszkodik, mindenekelőtt Ferenczi munkájára. Az életrajz kronologikusan épül, de láthatóan vannak kitüntetett pontjai, szegmensei: a származás-gyerekkor, a forradalom és szabadságharc történéseihez kapcsolódó biográfia, és nagy figyelmet kap a Szendrey Júlia–Petőfi-szerelme, házasság.

Illyés kultuszteremtő szándékát jól érzékelteti a könyv első bekezdése. A születendő és megszületett gyermeket predesztinálja sorsa a prófétikus szerepre, hogy közösségét új világba vezesse: a „világ népeinek közösségébe”. Ez a patetikus, biblikus allúziókkal definiált szerep ugyanakkor nagyon pontos történeti feladatot jelöl ki: a „népet” a nemzet közösségébe, az elmaradott nemzetet pedig a (fejlett) világ népeinek közösségébe kell vezetni: „A megpróbált Nemzet gyors, lélegzetelállító ütemben oktatja a fiút. Óriási feladat vár reá: bevezetni a kismimizett milliókat, a népet a nemzet közösségébe és az elmaradt, illetve fejlődésében erőszakosan visszavetett nemzetet a világ népeinek közösségébe. S mindezt egyesegyedül a szó erejével. Meg kell ismernie tehát a népet, aztán a nemzetet. Annak a jövőendő boldog honnak, amely felé irányt fog mutatni, a néptestvériség ígéretföldjének csak álomképét szabad ismernie [...] A költő, akiről beszélünk, száz és százmilliók közül választotta ki erre a sorsra, s talán már anyja méhében. S az események, amelyek megtörténtek vele, azért rendkívüliek, mert vele történtek. Ha akarom, törvényszerűnek és szükségesnek nevezhetem őket – ha akarom, káprázatosnak és csodálatosnak, s emberfeletti szándék ujjmutatását fedezhetem fel bennük.”²²

A teleologikus konstrukció – a sors által kiválasztott s prófétikus feladatra alkalmas fiú megszületése, megjelenése – után a valós történeti konstrukció értelmező szerepe következik. Illyésnek azzal, a Petőfi-kortársaktól hagyományozott, ítélettel és ellenérzéssel kell szembenéznie, hogy a magyar nemzet legautentikusabb költőjének szülei nem magyarok, hanem szlávok, szlovákok voltak. Ehhez a biográfus Ferenczihez fordul, az ő adatait, értelmezését használja fel, mind a Petrovics család, mind a gyermekkor s a fiatalkori eszmélés megidézésére és értelmezésére. Megképződik tehát egy ellentét a „szorgalmas szegény szlovákok” és a gazdag, büszke magyarok/kunok lakta Kiskőrös és Félégyháza között. S a költő választását – tulajdonképp születési adatának meghamisítását – egyetértőleg indokolja: ennek oka a pánszlávizmus mohósága: „A szorgalmas és szegény szlovákok alig száz éve kerültek a községbe; a falu náluk is szegényebb mészárosra, a kisdéd apja pedig pontosan egy éve. [...] Magyarok? Nemcsak színmagyarok, hanem ráadásul kunok ők, amin valami olyasmit értenek, hogy a magyaroknál is magyarabbak. Sőt még a kunok közül is kiválnak: jászokkal vegyült kiskunok, ami kétségtelenül csak a föld legelső népét jelentheti. Szabadok, lovon járnak, s akkora határuk van, mint egy birodalom. [...] Neki van igaza, amikor később, dacolva az okmányok bamba adataival, a köznap, lélektelen igazsággal, ezt a várost vallja szülőföldjének, s tiltakozásul egy szűklátókörű pánszlávizmus mohósága ellen, megtagadja a szlovák Kiskőröst a magyar – azaz hogy kun! – Félégyháza kedvéért.”²³

Félégyházán ejti ki „az első, értelmes emberi szót”, azaz – a szöveg intenciója alapján – ez az a hely, amely nyelvét meghatározta. A szerzőnek azonban azzal a problémával is meg kell küzdenie, hogy Petőfi szlovák szülei a gyermekkel milyen nyelven beszéltek, azaz mi volt az anyanyelve. „A drága Hruúz Mária, a kedves hajdani kis cselédlány, aki a kinti kurjongató világban csöndesen

meghúzza magát, s csak akkor beszél, ha kérdezik, mosolyogva s óvatosan adja fia szájába a magyar szavakat.”²⁴ Illyés itt is Ferenczire hagyatkozik, amint a csak megemlített nemesi oklevél (Ferenczinél történeti forrásokkal igazolt) felidézésében is: „A mézárós család egyelőre szegény. A családapa, annak ellenére, hogy beszármazott, jól érzi magát. Noha neve szláv, külsejében és természetében semmi abból, ahogy a szlávokat általában elképzelik. A színmagyar Kartalon született s nevelkedett nagyon is rátarti magyarnak. Csak magyarul beszélt jól, s szinte még erre is büszke volt. A kutatás később kiderítette, hogy ha kedve tartja, dicsekedhetett volna azzal is: ősei magyar nemesek voltak. Nem rí ki Attila fiai közül. Könnyen fölmérgesedik, s ilyenkor a keze is könnyen lódul. Nem ment-e rögtön öltre, amikor egyszer tót származéknak nevezték? [...] Kiskőrös szlovák szegénységéből kiszakadt Petrovicsékat a magyar föld terített asztalhoz ülteti.”²⁵ Persze Illyésnek jó oka volt rá, hogy nem hangsúlyozta a Petrovics család nemesi felmenőit, a plebejus származás jobban illett a plebejus költő képéhez.

A könyv elején, a gyermek nyelviségével kapcsolatban említett „agresszív pánszlávizmus” az ifjúkorban, az eszmélet éveiben is magyarázó szerephez jut. Ez váltja ki – Illyés értelmezésében –, hogy Petőfi megtagadja szláv eredetét, nevét. Az aszódi s majd főleg a selmeci diákevek alatt elszenvedett sérelmek, ahogy a szlovák nemzeti öntudatot erőszakosan képviselő tanárai megbántották magyarságában, a magyar nyelv használatában, az a *Petőfi* szövegének helyenként erős szlovákellenességet kölcsönöz. Illyés megint Ferenczire támaszkodva idézi fel a történéseket, s adja meg a magyarázatot: „Ennek oka a szláv eredettel való ellenszenvében rejlik s ez az ellenszenv benne már Aszódon fölébredt; még inkább kifejlett Selmeczen, a hol először volt alkalma a pánszláv törekvéseket megismerni. Ekkor fölébred büszke dacza s ő, ki sem vallásánál, sem neveltetésénél, sem lelkiismereténél fogva nem akar csak tősgyökeres magyarnak tartatni: magát kún eredetnek vallja s így születése helyével és származásával együtt.”²⁶ Ferenczi a diák Petőfi szlovák ellenes kitörését egy történetbe ágyazva meséli el: „Magyarságára ekkor kezd először büszke lenni, s tagadja, hogy szláv vagy tót eredet. E mellett öntudatára jut, hogy tanárának is szláv rokonszenvei vannak, efféle hatásnak kell tulajdonítanunk, hogy 1837-ben Korennél egy kukoriczatörés alkalmával oly nemzetiségi dühbe jött, hogy így kiáltott fel: »A tótok közt egy becsületes ember sincsen.«”²⁷ Illyés ugyanezt így interpretálja: „Az ifjúnak azonban itt is lelkes pánszlávokat sikerült kifognia. Ezek agitációja sincs hatás nélkül. Egyikük tüzes beszéde után az ifjú is úgy tűzre lobban, hogy így kiált fel társai közt, épp egy kukoricatörésen: »a tótok közt egy becsületes ember sincs!«”²⁸ A selmeci diáknak Daniel Gabriel Lichard nevű tanárral voltak leginkább személyes konfliktusai, aki büntetésből rossz jegyeket adott neki („szekundába ponálta”): „Lichard, a másik tanár, ki a hittant, római régiségtant és magyar történetet adta elé, 1838. nov. 9-én foglalta el székét; azelőtt ochtinai ev. lelkész volt. Magyarul nem tudott, érzelmeire nézve magyarellenes vala, s ő alapítá mindjárt odaérkezte után »a nemes magyar társaság«

mintájára és ellensúlyozására a tanulók egy részével a »tót irodalmi kör«-t, melynek főcélja a tót nemzetiségi érzület, szláv szellem keltése és ápolása volt. Vele kezdődnek az első nemzetiségi torzsalkodások a tanulók között. Ezért és szigorúságáért kezdettől fogva nem kedvelték.”²⁹ Illyés – némiképp kiszínezve és magyarázva – ekképp írja le ugyanezt: „Lichard tanár úrral kivételt tehetünk, nyugodtan rossz tanárnak, rossz embernek s ráadásul rossz szlovák hazafinak is tarthatjuk. Hamarosan eléri, hogy lángeszű tanítványa megutálja kedvenc tárgyát, a történelmet, az iskolát s egy kicsit az egész életet. S a papokat is? Lichard Isten szolgálatából állott a műveltség és az osztrák titkosrendőrség szolgálatába, hivatásos lelkész és besúgó. Az ő lelkét terheli, hogy a fiatal költő kilép a rendes kerékvágásból; a megpróbáltatások özönét zúdítja a rokonszenves kamasz fejére.”³⁰

Illyés korának történeti igényei s a népi mozgalom nemzettudat konstrukciója tűnik fel a Petőfivel kapcsolatos szlovákellenességben. Ebben szerepet játszhat a trianoni veszteség is, mintegy ellenpólusát adva annak a magyarázatnak, hogy Trianon az elnyomott nemzetiségek jóvátétele. Ez látszik abból a szövegrészből is, ahogy Illyés jellemzi a magyar nép békés természetét, a más népekkel való együttélését: „Az archívumokban egyetlen olyan jelentés sem olvasható, amely arról szólna, hogy a különben nagyon is harcias magyar parasztok valamelyik községe vallási vagy nemzeti indulattól vezérelve egy másik falut megtámadt. A magyarok ugyan büszkéek eredetükre, a testvértelen voltokra (minden nemzet arra büszke, ami), de ahogy vallási türelmetlenség nincs bennük, a nemzeti türelmetlenségük is oly kicsi, hogy szinte a nemzeti tudat hiányáig ér. Őszinte csodálkozás és valamiféle könyörület önti el őket, ha idegen nyelvet hallanak.”³¹

A könyv legterjedelmesebb része s a biográfia legfontosabb időszaka a reformkor kiteljesedéséhez kapcsolódó s az abban szerepre találó költő életszakasza. Érthetően, hisz a forradalom első néhány hónapját leszámítva Petőfi nem tudja már kiteljesíteni azt a „lángoszlop” szerepet, amelyet verseinek politikai programja s retorikus stilizáltsága, ereje révén a forradalom előtti időszakban betöltött. Petőfi színrelépésének és sikerének titkát művészet- és politikatörténeti kontextusban jeleníti meg Illyés. A Petőfi korabeli népiesség sikerét egy azzal ellentétes ízlésvilág szükségszerű romlásával, lerombolhatóságával magyarázza: „Ritkán volt korszak, amely művészeitől akkora fokú hazugságot kívánt, mint az 1848-as forradalmakat megelőző. [...] A polgári megelégedettség, a gondosan óvott látszat korszaka ez, a titkolt erényeké s az éppúgy titkolt nemi betegségeké. E levegőben mindennek szelídnek, puhának, halknak kell lennie, akár a divatos zeneeszköznek, a hárfának. A szellemet az ilyesmi korlátozza annyira, mint egy inkvizíció.”³²

Az új irány, a népiesség megjelenését, szükségszerűségét Illyés olyan művelődéstörténeti kontextusban értelmezi, amelynek egyes elemei mutatják a rendszerezés célirányos megkonstruáltságát: „A kor, Európa-szerte, a népiesség kora is. A jövevény társadalmi osztály, a polgárság a magaslat fele útvjáról, hova

majd fölkerül, még egyszer visszahajol a néphez szellemi útravalóért. Mint a forradalmi harcok alatt szövetségeseket, most ősöket keres a nemesi műveltség hagyományainak ellensúlyozására és pótlására. A néphez mindenkinek köze van, hisz valamelyik őse minden embernek földművelő volt [...] A nyugati polgároknak még a nagyapjuk, sőt apjuk is az volt; amikor elvenni lehet valamit, akkor nem tagadják meg a származást. A polgári irodalom Angliában éppúgy népies visszaemlékezéssel kezdődik, akár Németországban, Finnországban vagy Bulgáriában.”³³

Petőfi népiessége egy történetileg felvázolt szerkezetben nyeri el jelentését és igazulását. A népiesség érzékelhetően az alábbi – a Horváth János által leírt – premisszákra épül: a nemesi népiesség („csak a dal lelkét tanulmányozták”), a felvilágosodás rousseau-izmusa (Csokonai, Fazekas), s majd ezután az „igazi” népiesség: „A magyar irodalom útját már Csokonai és Fazekas erre kanyarította, s nemcsak külsőségekben, hanem úgynevezett világszemléletben is. Batsányi élete mutatja, mi vágta el ezt az utat: igen, a Habsburgok börtöne, Kufstein. De most mintha ismét hajnal virradna. Előre érezve a szellem megújulását, írók légiója igyekszik behatolni a népdal elbűvölő erejének titkaiba. Az érthetetlenül ellenáll nekik. Miért? Csak a dal lelkét tanulmányozzák, nem a népét, amelyet melleleg »tanulmányozással« úgysem lehet megismerni s főleg nem elsajátítani. Munkásságuk majd úgy ömlik, úgy vész el a fiatal költő művében, mint az ezernyi patak a Dunában. Nevet és irányt a nagy mozgalomnak ő ad, aki a forrástól indult.”³⁴ Ezt pedig két aspektusból mutatja be: a nép között élő költő toposzával és népies költészetének formajegyveivel. Előbbit egy Ferenczi leírására épülő anekdotaszerű történet illusztrálja, miszerint az emberek vontatta hajón utazó Petőfi énekelte a „nép” dalait, illetve maga is megtanította a hajóvontatókat saját verseire, dalaira. A nép által befogadott, annak sorsával azonosuló költő portréja után a poétikai argumentum következik, értelmezendő a korábbi megállapítást, hogy azért köthető népiesség az ő nevéhez, mert „a forrástól indult”, azaz népi származék, a nép fia. Itt újfogalmazódik a *Puszták népéből* is ismert gondolat, hogy a népről autentikusan csak az szólhat, akit származása hitelesít: „A nép észjárását utánozza, nem a sorkezdő természeti képpel, a darabossággal vagy kerekdedséggel, a népdal jellegzetes fogásaival, amelyek közül melleleg minden kor mást tart jellegzetesnek. Mikor pályatársai közt már műköltőnek, akár poeta doctusnak is a legkülönb, akkor is nyugodtan, minden elhatározás nélkül üti meg a népdal szólamát, és sohasem fog félre. Magyar ritmusban éppúgy beszél, mint hexameterben. Nem »száll le a néphez«. Lelke a népbe fészkelte be magát; merészsége az volt, hogy tudta: azt a réteget akkor sem kell elhagynia, ha a legmagasabbra akar emelkedni.”³⁵

Az Illyés intencionálta új Petőfi-kánon a népiesség politikailag és irodalomesztétikailag megalapozott talapzatára épül egyfelől. Ebben a kontextusban kíséri a könyv szövege a költői pályát, ismertetve, értelmezve a népiesség stíljegyében született verseket. Petőfi költői programjának – illetve a könyv bevezetőjében jövendölt sorsának – azon részéhez, amely a nemzeti költő szerepét

teljesíti ki, szükség van ennek a kontextusnak a megalapozására is. Illyés ismét a történeti esszé eszközeivel rajzol fel egy korszakot és alappremisszákra építve értelmezi a reformkor nagy átalakulását, az evolúció revolúcióba hajló átmenetét. A premisszák közül a legfontosabb a szellem embereinek felvilágosultsága és tisztánlátása. „Hatni kezdenek Széchenyi igéi” – olvasható a jobbagyfelszabadítás történelmi „csodájának” indoklásában. A nagy társadalmi átalakulás élére álló, a felvilágosult középnemesség nemesi osztályrendet és osztályérdeket áttörő szerepvállalásáról így ír Illyés: „Ha látni nem látják is mindig jól, a helyzetet azok érzik legjobban, s a legnagyobb lendítő erőt azok hordják, akiknek helyzete a legzavarosabb, akik a nagy megosztásban tulajdonképpen már sehova sem tartoznak, akik hitük szerint tehát még mindenhova tartozhatnak. A szellem emberei, akik a múltból, mintegy végkielégítésül, csak műveltséget kaptak, s akik azt remélik, hogy ezzel meghódíthatják a jövőt. A fejlődés meg a sors szerencsés rendezése következtében ők egyúttal a magyarság bajnokai is, a nemzeti gondolat és a nép harcosai.”³⁶ Ez a romantikus frazeológiával és politikai retorikával leírt szerep túl is nő a magyarság etnikai határain. A klebelsbergi neonacionalizmus kísérti meg Illyés szövegét: „A maroknyi magyarság nem csak a szabadságharc alatt, már évtizedekkel azelőtt, valóban mint lángoszlop világít, mint mágnes rántja magához a körülötte élő népek fiait; minél értékesebbek, műveltebbek azok, annál biztosabban. Magyaroknak lenni tán sose volt oly dicsőség, mint azokban az esztendőkből. Honnan a varázslat? [...] A legnagyobb csábító erőt a szellem sugározza a nemzet arcába. A dunai népek közt a magyar a legműveltebb. [...] elsőnek fogadja be a nyugati eszméket, amelyek alapos megértésére, sőt továbbfejlesztésére a főúri és nemesi műveltség szétszivárgása már régtől előkészítette. Különös, mindmáig eléggé számba nem vett erők kezdenek működni. A magyar nemzet a népvándorlás legutolsó hullámaként érkezett Európába. Szomszédai közt tehát származásra ő a legkeletibb; ugyanakkor, mint mondtuk, errefelé ő Nyugat-Európa legelőbb tagja. Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajátságos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e, vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?”³⁷

Illyés, amikor a magyarság kivételes lehetőségéről, nota bene kultúrfölényéről ír („A Kárpátok kohójában a magyarság érce csurgatja a legnemesebb anyagot”),³⁸ akkor Petőfi költészeti jelentőségének, hatásának koordinátáit jelöli ki: először a magyarság közvetlen környezetében, az őt körülvevő nemzetiségek kulturális relációjában, másodszer az európai viszonylatokban. Hisz nyilvánvaló az előbbi szöveg kérdéseinek válasza: Európa addig tart, amíg a civilizációja, ahol még hatott a reformáció, a felvilágosodás. Ennek határa pedig – a szöveg intenciója szerint is – Magyarország. A magyar kultúra – épp Petőfi barátai és kortársai társadalmi függetlenségének köszönhetően („Társadalmi helyzetüket nézve nagy többségük szabályszerű polgár vagy népi ivadék...”) – belesimul az európai áramlatokba, azokkal parallel: „A magyar író lelkileg szabad,

minden gondja a közé, a hazáé és a népek hazájáé: Európáé. A Pilvax levegője ugyanaz, akár azé a Palais-Royal-beli kávéházé, amelyben Diderot, majd Marat, majd Béranger és Louis Blanc körmölt. Sőt rosszabb, ha a rosszon ezúttal mi is azt értjük: forradalmasítóbb. A Pilvax nemesei két pad közt vannak: az idült feudalizmus már, a fejletlen honi kapitalizmus még nem tudja méltó kenyérhez juttatni őket. Mindkettőt szolgálhatnák, ami azt jelenti: a jobb esélyút fogják szolgálni, mint egykor Desmoulin.

Illyés – mind az eredeti kiadásban s mind az átdolgozott, a francia olvasóknak, a Nyugatnak szánt változatban – jelentős figyelmet fordít a magyarság „nyugatosságának”, európai mentalitásának hangsúlyozására. Erre nem csak azért volt szükség, hogy Petőfi személyiségét és költészetét európai kontextusba helyezze. Jól érzékelhetően többféle gondolkodásmód ötvöződik itt. A harmincas évek második felében különösen felerősödő nemzetkarakterológia, a ki a magyar kérdése és a kultúrnacionalizmus gondolatvilága jelenik meg egy sajátos egyensúlyban az európai, elsősorban a francia történelem és kultúra által meghonosított eszmeiséggel. A *Magyarokban*, a *Ki a magyarban* kiteljesedő magyarságkép premisszái tűnnek elő, amikor a magyarság keleti származásáról és nyugatos lelkiségéről szól, amikor Attila lovagiasságának eseteit említi, nem feledkezve meg a hun–magyar rokonság konstellációjáról sem, s amikor ilyen következtetésekre jut: „E keleti származású, de nyugativá vált nép története azoknak a rettenetes csapásoknak a sorozata, amelyeket Keletről kell elszenvednie Nyugat helyzet- vagy hivatástudata védelmében.”⁴⁰ A „nyugat bástyája” – a magyar történelemszemléletben oly kitüntetett szerepű – toposzának kifejtése történik meg mindazon méltánytalanságok és igazságtalanságok ellenében, amelyeket a magyarság elszenvedett történelme során s legújabban a békeszerződés(ek) következtében. Ennek jegyében kapnak nagy hangsúlyt azok a részek is, amelyek a magyarságot védik a nacionalizmus vádjá ellenében: „A nemzet erjedni kezd minden rétegében, s természetesen kezd új egységet, új közösséget teremteni. A környező többi néptől abban különbözik, hogy számára nem a nemzeti lét fölfedezése a nagy élmény, hisz idestova ezer éve hogy az ország független keresztény királyság lett, hanem annak fölfedezése, hogy a nép szabad lehet; vagyis az, ami a nyugati nemzeteknek az élménye.”⁴¹ Hasonló a szándék, amikor a magyar reformnemesség polgári mentalitásáról s a francia forradalom eszméinek hatásáról ír. Illyés frankomán elkötelezettségét számos írása hitelesíti, most azonban különösen fontosnak érezhette az ilyen gondolatok kimondását: „A nemzeti nagy elv francia járulékait: a szabadságot, a függetlenséget sehol sem értették meg úgy, mint itt.”⁴² S nemcsak a harmincas évek politikai–történeti konstellációjában megerősödött németellenesség kap itt (ismételten) hangot („A szorító német öv a sváb és a zsidó művelt rétegek által hasztalan próbálta átszivarogtatni lelkületét”), hanem annak deklarálása is, hogy a magyar irodalom mindig „a legnyugatibb vidékkel tartott közösséget”.⁴³ Azaz nemzetet és költőjét ugyanazon szellemiség élteti, ugyanaz a mentalitás jellemzi: a nyugatosság – s megkülönböztetetten a francia kultúra.

Illyés Petőfi-képéhez és a *Petőfi* műfaji többrétűségéhez hozzátartozik az a „betét”-regény, amely leírja a Petőfi-Szendrey Júlia ismeretséget, szerelmet, házasságot s az özvegyet, aki eldobta az özvegyi fátylat. Illyés ismeretei a részben jól ismert, illetve Júlia néhány évvel azelőtt publikált naplójából kiegészült történetre épülnek, s ehhez kommentárokat fűz. Mikes Lajos, a Szendrey Júlia naplójához írott kritikai jegyzeteiben feltárja, hogy Petőfi özvegyének köz tudatban megőrződött negatív értékelését, különösen második házassága tekintetében, Ferenczi monográfiája szilárdította meg, amelyre – mint láttuk – Illyés gyakran hivatkozik. Márpedig ez a háromkötetes, a korban legautentikusabbnak tekintett életrajz hitelesítette azokat a közléseket is, amelyeket olykor kritikátlanul átvett a *Petőfi*: „a férfias hajlamu és férfi multságokra, cselekvésre, függetlenségre törekvő nőt a forradalmi események árja és zavarai mindinkább kihozták szelid nőiességéből és lejtő felé sodorták. Ezek későbbi fejlemények; de csiráik már most fejledezőben voltak a nő lelkében, s midőn a költő elesett, vele meghalt az ő Juliskája is, mond jellemzőleg Dekániné, és kétségtelen, hogy ha a költőnek nem vagy kevéssé adatott alkalom, hogy megizlelje a családi boldogtalanságot, ez csak azért történt, mert megakadályozta benne a végzetes segesvári csata.”⁴⁴ Ez a negatív Júlia-kép visszaköszön Illyés kötetében is. Ő is idéz egy civódó jelenetet, most megadva a forrást is, amely a közismert történetet és vádat emlegeti fel, miszerint Júlia hajszolta bele a költőt, hogy vegyen részt katonaként is a szabadságharcban. „Júlia megharagszik.

– Én nem bánom. Tégy, amit akarsz!

– Talán nehezedre esik, hogy kardot kötök? Hiszen most minden jóra való ember a csatátéren van.

– A te dolgod! Csak azon csodálkozom, hogy te még csak most jöttél erre a gondolatra, mikor a haza fiatalságának színe-java harcol!

A lelkes házi buzdítónak ilyen szavai is voltak? Júlia meg szokott jelenni a népgyűléseken (derekán hatalmas nemzetiszínű szalaggal, ha hitelt adhatunk Vahotné pletykáinak). Az ott hallott szép szólamokat ilyenkor alkalmazta?⁴⁵

Illyés, mint hiteles szöveget idézve, eleveníti meg ezt a jelenetet. Ugyanúgy, egy félmondatos megjegyzésben sejtetően utal egy pesti pletykára, miszerint férje halála után Júlia útlevelet szeretett volna kapni Törökországba, ezért felkereste Liechtenstein herceget, Pest osztrák városparancsnokát. A kapcsolat azonban folytatódott, s a pletyka szerint a herceg is meglátogatta az özvegyet, annak környezetében nagy felháborodást okozva. A sztori olvasható Júlia naplójának bevezetésében, amely felidézi Petőfi özvegyének második házasságát.⁴⁶ A herceg szerelmi ajánlatával zsarolta Júliát, aki ezért menekült boldogtalan házasságába, ment feleségül Horváth Árpádhoz. A *Petőfi* azonban nem tér ki a részletekre, jóllehet számos helyen támaszkodik Júlia naplójára. Illyés szemléletét elárulja a Júlia-történetet felvezető rész néhány mondata: „Julia most a palyolatramosottság állapotában van. A két emberöltönyi gyalázkodás után a penitenciaszerű lovagiasság se tévesszen meg bennünket. Hagyján a gyászévből hiányzó végzetes tíz nap – a nemzet épp azt bocsátotta meg neki, amire férje

oktatta: a társadalmi formák megvetését –, de azt hiába szépítjük, hogy Júlia egy kicsit túl szívélyesen érintkezett a hóhérokkal. [...] Senki sem vetheti a szemére, hogy nem maradt hű férjéhez – de mért nem maradt hű az eszményhez?”⁴⁷ Illyés ugyan elfogulatlan szemléletet ígér, a tárgyilagosság azonban láthatóan nehezebbre esik.

Vitathatatlan, a „pesti George Sandról” alkotott kép nagyon is kritikus a korabeli viszonyokhoz képest túlságosan is emancipált, hajviseletében, öltözködésében is kirívó asszonnyal, aki maga is írói ambíciókat (is) dédelget. S nemcsak a „nemzet özvegyéről” alkotott elítélő nézetet osztja Illyés, hanem a költő életében a múzsa szerepet betöltő, de feleségnek alkalmatlan asszonyról kialakított képet is: „A fiatalok az ebédet vendéglőből hozzátják. Júlia nem vezet háztartást; haját George Sandosan rövidre vágatja; még a szivarozással is kísérletet tesz. Nem olyan asszony, amilyen ennek a családias fiúnak való...”⁴⁸ Júlia bemutatásában és gyakori megítélésében a szöveg ritkán folyamodik az argumentációhoz, olykor idéz valamely véleményt vagy kijelent: „Szendrey Júliában – írja egy író társ, Hiador – volt valami férfias, ami az embert nem érzelmre, hanem eszmékre ébreszté. Rá nem lehet alkalmazni a francia causerie szót, ő nem csevegett, hanem értekezett: tudós tudóssal, ellen ellenféllel. Alig volt tárgy, miben otthon nem volt. Férje tisztelettel hallgatta őt mindig, és csak néha szólt bele a vitába, de korántsem, hogy ellentmondjon, hanem hogy neje állításait megerősítse. Valahányszor e nőt meglátogattam, mindig olvasva találtam őket.”⁴⁹ A naplót író Júlia tehetségéről s munkája színvonaláról a szerzői autenticitás nyilatkozik: „Naplója egyre irodalmibb lesz, a szó rossz értelmében. Külön is lemásol belőle terjedelmes részleteket, s a levelek mellé azokat is postára adja barátnőjének. Tele van udvarlóval, báli és öltözködési gonddal, de »nagy Ő«-jét nem tudja kivetni kis fejéből. [...] Júlia nemcsak leveleit, de naplóját, valómásait is a nyilvánosság előtti lámpalázzal rója, s nem az olvasót, elsősorban magát vezeti félre. [...] Újra és újra régi regényekbe való terveket és együgyű, bájos fondorlatokat sző, ezekbe is maga bonyolódik bele. A szenvedélyek és szenvedélyek hínárjából fuldokló kétségbeeséssel kapkod a valóság, valami biztos, életből való dolog után, a távolodó költő után.”⁵⁰ (Illyés itt Ady nézetét osztja, csaknem szó szerint idézve szövegét.)

A *Petőfiben* megrajzolt negatív Szendrey Júlia valamilyen különös antipátia tükrében s a *Petőfire* átruházott rajongás ellenében egy ellenszenves, csak testi értékekkel bíró feleség képében jelenik meg. Ez az ellenpontozás abban a relációban különösen elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy Illyés lapja, a *Nyugat*, a korszak női emancipációjának legfontosabb irodalmi színtere. Bohuniczky Szefi, Kádár Erzsébet, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Kaffka Margit, Erdős Renée a lap munkatársai. Utóbbi híres regénye (*A nagy sikoly*) az addig kimondhatatlan témáról, a női orgazmusról (is) szól. A *Nyugat* liberális szellemiségéből következően nemcsak a női írók, hanem a „női” témák előtt is nyitottnak mutatkozott: a házasságnak cikksorozatát szentelt, a freudi hisztériaértelmezés is hangot kapott.⁵¹ Igaz, a nőírók sérelmezték, hogy a *Nyugat*

törzsasztalát kiegészítette a nőírók és írófeleségek törzsasztala. Felvetődhet, vajon melyik asztalnál ült Török Sophie, Babits ugyancsak emancipált s ugyancsak irodalmi babérokra vágó felesége? Illyésnek volt alkalma látni.

A nyugatos Szendrey Júlia-kép két pólus körül alakult ki. Ady azt a 19. századi vélemények által inspirált alakot írta le, aki nemcsak emancipált, a környezetét meghökkentő, „excentrikus” asszonyként viselkedett, hanem aki szeretőként, feleségként ki akarta használni a nagy költő életében betöltött különleges státusát, s aki más értékekkel, mint érzéki testisége, nem rendelkezett. Schöpflin Aladár – a napló ismeretében s részben azt értelmezve – új Szendrey Júlia-képet és új nőalakot formáz. Mint írja, a költő halála után megindult bűnbakképző mechanizmus természetes áldozata Júlia, akinek alakja, tettei gyökeresen eltérnek a kor bidermeires özvegy értelmezésétől.⁵² Bűne nem más, minthogy a hosszú utazások és keresések után sem akadt rá férje nyomára, s nem akart a „temetőben síremlék” lenni, hanem fiatal nőként élni akart tovább: „Ehhez vagy temperamentum nélküli alkalmazkodó lélek kellett volna, vagy rendkívüli nagy, erős, tragikus ösztönű lélek. Ő pedig nem volt sem nagy lélek, sem kis meghunyászkodó. Temperamentumos, ideges teremtés volt, hogy dacos is volt, azt megmutatta apjával szemben. Huszonkét éves volt, szép és kívánatos volt, ahogy régen mondani szokták, érdekes özvegy. Nyilván úgy érezte – s ki vonná kétségbe, hogy joggal –, hogy még előtte áll az élet, még joga van javaihoz, még nem illik bele a temetőbe síremléknek.”⁵³ Schöpflin ezt az élni akarást – miközben a naplót és a kísérő tanulmányokat idézve védi az asszonyt a rászórt rágalmaktól – azzal is magyarázza, hogy „Júlia ereiben sem folyt szilvalé”. Ez az érzékiségét természetesen megélt női alak beleillik abba a modernista narratívába, amely nemcsak kiszabadítja a nőt a hagyományos szerep kérékvilágából, hanem a nőiség természetes attribútumának ismeri el a romantikus máztlól megszabadított „femme fatale” testiségét. Schöpflin Szendrey Júlia-értelmezése egy paradigmaváltás igényét és természetét is leírja: „A 19. században még kifejezetten férfiasnak láttatott Szendrey Júlia alakja a 20. század első felében úgy válhatott a modern nőtípus magyar szimbólumává a nyugatosok számára, hogy a korábban férfiasként (tehát nők esetében visszataszítóként) számon tartott attribútumok vonzóvá, izgalmassá és nőiessé váltak a nacionalista narratívát elhagyó és egy Nyugat-Európa-centrikus gondolkodásmód felé mozduló folyóirat diskurzusában.”⁵⁴ Illyés azonban nem ezt a szemléletet vallja: az utókor nevében sem bocsátott meg, még a nyugatos ízlés ellentétében sem.

A *Petőfi – a Puszták népe* mellett – Illyés legnagyobb hatású könyve. Méltán. Válaszol a kor, korának, s a népi mozgalomnak aktuális kérdéseire, még ha azok – különösen mai optikával – nem mindig tűnnek adekvátoknak. Petőfi alakjának, politikai aktivitásának feltétlen igazsága az „új reformkor” aktualizációjában érthető meg igazából, hisz az a társadalmi radikalizmus, amelyet Petőfi nézeti olykor képviseltek, s az a poétikai hatás, amelyet költészete gyakorolt, mindenképp mintát jelentett a népi mozgalomnak.

A kötetet költő írta költőről. A *Petőfi* azonban nemcsak egy költői portré, amelyhez úgy rendelődnek az életrajzi és kortörténeti összefüggések és adatok, hogy azok a mű bevezetőjében megjelölt teleológikus képzeteknek megfeleljenek, hanem olyan olvasmány is egy költőről – a magyar irodalmi tudatban „legnagyobb” tartotról –, amely a küzdelmes embert, a sikerekhez vezető utat, a sikert és az áldozatos hősi halált ábrázolja. Illyés nemcsak a nagy költőről, hanem a húsvér emberről is képet ad. Az ő „Juliskájáért” rajongó, annak testi gyönyöreiben elmerülő szerelmes férjről is olvashatunk könyvében, s még inkább a kultúra elsődlegességét valló értelmiségiről és az anarchisztikus, a kötöttségeket nem tűrő, radikális politikai nézeteket valló emberről, a forradalmárról is. Aki a Batthyány-kormányra „a kutyáját sem bízta volna”, akitől idegenkedett Kossuth, Görgey letartóztatott, Klapka fel akarta akasztatni. Hogy csak a forradalom és szabadságharc legkiemelkedőbb vezetőit, vezéreit említsük.

JEGYZETEK

- 1 Illyés Gyula Petőfiről szóló könyvét *Petőfi* címmel jelentette meg. A későbbi kiadásokban Petőfi Sándor a címe. Tanulmányunkban az 1963-ban napvilágot látott (Szépirodalmi K.) kiadás szövegét idézzük. A későbbi, a francia olvasók számára készült szöveg a magyar történelem (kisebb részben irodalom) bizonyos részletkérdéseit világította meg. A *Petőfi*-ben kevésbé exponált a Kossuth–Görgey-vita, s Görgey alakja kevésbé negatív. (Az első kiadás 22 fejezetből áll.)
- 2 Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 173; Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe*. Bp., 1982, Szépirodalmi, 264.
- 3 Illyés Gyula: *Puszták népe*. Bp., 1936, Nyugat Kiadó Vállalat Rt., 24.
- 4 Tüskés, i. m. 169–170.
- 5 Illyés Gyula: *Petőfi*. Bp., 1936, Nyugat Kiadó Vállalat Rt.
- 6 Tüskés, 170.
- 7 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, I–III. Bp., 1896, Franklin.
- 8 Horváth János: *Petőfi Sándor*. Bp., 1922, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
- 9 Mikes Lajos: *Szendrey Julia naplója*, 1928.
- 10 Hatvany Lajos: *Feleségek felesége. Petőfi, mint vőlegény*. Bp., 1919, Pallas.
- 11 A kultusz alapkövét Gyulai Pál rakta le 1854-ben, amikor „Petőfi Sándor és lírai költészetünk” című tanulmányában költészetének jelentőségét úgy határozta meg, hogy Petőfi a kor, a nemzeti szellem költője. Az első „Petőfi-összeszt” is ő jelentette meg három kötetben 1863-ban. A kultuszépítést szolgálták a népszerűsítő illusztrált albumok, versmagyarázatok, illetve az olyan kiadvány, mint az Athenaeum Kiadó egykoronás Petőfije. Ferenczi Zoltán és Endrédi Sándor szerkesztésében harminc füzetben jelentek meg Petőfi művei (1908–1911). A centenárium idején újabb kiadványok láttak napvilágot.
- 12 Idézi Margócsy István: „Korszülöttek egymás kiegészítői” (Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja). *ITK*, 2003, 4–5, 442–469.
Margócsy áttekinti a szintetizációs kísérlet különböző szakaszait, majd a hasadást.
- 13 Ady Endre: *Petőfi nem alkuszik*. In *Ady Endre Összes Prózaí Művei*, X., s.a.r. Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., 1973, Akadémiai, 76.
- 14 I. m. 78–79.
- 15 I. m. 84.
- 16 I. m. 87.
- 17 Babits Mihály: *Petőfi és Arany*. In *Esszék, tanulmányok*, I. Bp., 1978, Szépirodalmi, 176.

- 18 I. m. 170.
- 19 Illyés Gyula: Móricz Zsigmond. In *Ingyenlakoma*, I, 141.
- 20 Schöpflin Aladár: „Mint az igazi jó arcképfestő, egyszerre két képet fest: Petőfiét és Illyés Gyuláét. Azokon a pontokon ragadja meg Petőfi alakját, amelyeken azonosnak érzi magát vele, s innen formálja ki többi arcvonásait.” Illyés Gyula Petőfije. *Nyugat*, 1937, 1, 11–15.
- 21 Margócsy István: Illyés Gyula Petőfi könyvéről. *Holmi*, 2009, 8. sz., 1094–1114, 1096.
- 22 Petőfi, i. m. 15.
- 23 I. m. 19.
- 24 I. m. 20; 22. Petőfi anyanyelvének kérdését, Illyés sajátos válaszait Margócsy István is értelmezi.
- 25 Petőfi, 21–22, 25.
- 26 Ferenczi, 29.
- 27 Ferenczi, 89–90.
- 28 Petőfi, 40.
- 29 Ferenczi, 105.
- 30 Petőfi, 49. Megjegyzendő: Ferenczi nem ír arról, hogy Lichard az osztrák titkosrendőrség szolgálatában állt volna.
- 31 Petőfi, 35.
- 32 Petőfi, 80–81.
- 33 I. m. 82–83.
- 34 I. m. 83.
- 35 I. m. 84.
- 36 I. m. 189.
- 37 I. m. 190–191.
- 38 I. m. 193.
- 39 I. m. 194.
- 40 I. m. 92.
- 41 I. m. 192.
- 42 I. m. 193.
- 43 I. m. 195.
- 44 Ferenczi III., 294–295. Ferenczi itt Dekaniné Vadadi Berta 1889-ben megjelent rendkívül elfogult könyvére utal, másrészt azt a korabeli Szendrey Júlia-képet idézi, amely a férfias viseletével és emancipált magatartásával kortársait megdöbbentő és irritáló nőalakot örökített meg.
- 45 Petőfi, 567–568.
- 46 Szendrey Julia ismeretlen naplója, XIV. rész, Bécs vagy kiutasítás. Meg kell jegyezni, a Dernői Kocsis László által írt szöveg – noha forrásokra hivatkozik – olykor regényes ízű.
A naplót 2015-ben újra kiadták, kiegészítve és új szemléletű bevezetővel. „Naponként árvább” – Szendrey Julia naplója. Szerk. Ajkay Alinka, Szentes Éva. Bp., 2015, Editio Princeps.
- 47 Petőfi, 285.
- 48 I. m. 430–431.
- 49 I. m. 429–430.
- 50 I. m. 327.
- 51 Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a *Nyugatban*. Szerk. Borgos Anna–Szilágyi Judit. Bp., 2011, Noran Könyvesház.
- 52 Schöpflin Aladár: Szendrey Julia. *Nyugat*, 1930, 12, 958–962.
- 53 I. m. 961.
- 54 Gyimesi Emese: Szendrey Júlia pályafutásának társadalomtörténeti kontextusai. Bölcsész-doktori értekezés, 2019, 29. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44626/dissz_gyimesi_emese_irodalomtud.pdf.pdf?sequence=1